

دیوان امامی هروی

سوره
عبدالله بن محمد امامی هروی
(درگذشته ۵۱۸۲ ه. ق.)

پوش
عصمت خزینی

رباعیات رضی نیشابوری در دیوان امامی هروی

سید علی میرافزلی

alimirafzali@yahoo.com

شاعران می‌زنند. نمونه آن، ۸۴ رباعی مؤمن یزدی است که در انتهای نسخه‌ای از دیوان صامت اصفهانی قرار داشته (نسخه شیرانی)، و به علت بی‌توجهی مصحح محترم دیوان صامت، وارد دیوان این شاعر شده است (میرافزلی، ۱۳۹۳: ۵۳). یا مصحح محترم دیوان عضد (از شاعران قرن هشتم)، پنج رباعی حسن دهلوی را از نسخه خلاصه اشعار چشمه رحمت هند، که به علت جابه‌جایی او راق بعد از اشعار عضد قرار گرفته‌اند (کاشانی، ۴۸۲)، وارد دیوان عضد کرده است (عضد، ۱۳۸۹: ۲۴۸، ۲۵۱، ۲۵۶، ۲۵۷).

تشابه اسمی یکی دیگر از دلایل اختلاط اشعار شعراست. مصحح دیوان فخری هروی، پنج رباعی فخرالدین خطاط هروی را که از شاعران قرن ششم است (عوفی، ۱۳۳۵: ۲۰۵)، به همشهری همنام او که چهار قرن بعد از او می‌زیسته، بخشیده است (فخری، ۱۳۶۶: ۹۲-۹۵). رواج شعرهای حسین خوارزمی به اسم حسین بن منصور حلاج و اشعار ظهیر اصفهانی به نام ظهیر فاریابی، از نمونه‌های مشهور اختلاط و امتزاج اشعار شاعران است.

از جمله راه‌های شناسایی اشعار اختلاط‌یافته، اتکا به نسخه‌های قابل اعتماد و مقایسه شیوه سخن‌سرایی شاعران است. معمولاً اغلب شعرهای اختلاطی، از نسخه‌های واحد به دواین شعرا راه می‌یابند.

در کنار مسأله مهم رباعیات سرگردان که گرهی است ناگشوده در تاریخ رباعی فارسی، مسأله اختلاط و التباس رباعیات شاعران هم یکی از مسائل قابل بررسی است. شاید به نظر برسد که این دو مسأله، یکی هستند و بین رباعیات سرگردان شعرا، یعنی رباعیاتی که میان شاعران مشترک است، و رباعیات درهم‌آمیخته آنها، تفاوتی نیست. اما به گمان من، به معضل رباعیات مختلط، راحت‌تر می‌شود رسیدگی کرد و گوینده اصلی این دسته از رباعیات را آسان‌تر می‌توان بازشناخت.

اختلاط رباعیات دو شاعر، اغلب مایه گرفته از اشتباهات کاتبان دواوین آنهاست. برای مثال، کاتب نسخه‌ای از دیوان ابوالفرج رونی که در اختیار ملک الشعرا بهار بوده، مقداری از اشعار رکن‌الدین دعویدار قمی را داخل دیوان او کرده و از آنجا به دیوان چاپی این شاعر نیز راه یافته است. این اشعار، هیچ یک در نسخ قدیم دیوان ابوالفرج رونی دیده نمی‌شوند و علاوه بر آنکه - به گواهی مرحوم بهار - سبک این شعرها با سبک شاعری ابوالفرج ناسازگار است، ممدوحین این اشعار نیز در ردیف ممدوحین ابوالفرج نیستند؛ بلکه کسانی هستند که در قرن هفتم می‌زیسته‌اند و مورد ستایش رکن دعویدار بوده‌اند (میرافزلی، ۱۳۷۴: ۳۵-۳۶).

گاهی مصححین نسخ خطی، به علت عدم تفکیک رباعیات دو شاعر در نسخه‌ای واحد، دست به اختلاط اشعار

د. ۵۹۸ق)، از دانشمندان، نویسندگان و شاعران قرن ششم هجری است و با اینکه زادگاه او در خراسان بوده، بیشتر عمر خود را در ماوراءالنهر به سر برده است. دیوان او به همت ابوالفضل وزیرنژاد به چاپ رسیده (مشهد، ۱۳۸۱) و اشعار بازیافته او نیز توسط افشین عاطفی در مجموعه متون ایرانی (دفتر نخست، ۱۳۹۰) منتشر شده است.

همواره اشعار اضافه‌نسخ خطی، باید برای مصححین دواوین شعرا سؤال برانگیز باشد. دو شرط در پذیرش این نوع اشعار باید مد نظر قرار گیرد: نخست آنکه مدعی و معارضی نداشته باشد و دوم آنکه از حداقل حمایت نسخه‌های دیگر برخوردار باشد. در بررسی این ۳۴ رباعی مشترک میان رضی نیشابوری و امامی هروی، متوجه شدیم هیچ نسخه‌حمایتی‌ای وجود ندارد که بر انتساب این رباعیات به امامی صحه بگذارد. اما در مقابل، متون قدیم (مانند نزهة المجالس) و دیگر نسخ دیوان رضی از انتساب این رباعیات به رضی نیشابوری حمایت می‌کند. نکته مهم دیگر آن است که ضبط این رباعیات در دیوان امامی هروی گاه با مشکلاتی همراه است که در دیوان رضی آن مشکلات وجود ندارد. معلوم می‌شود نسخه‌ای که مورد رجوع کاتب مجموعه دانشگاه تهران بوده است، نسخه معتبری نبوده و این نکته را مصحح محترم دیوان امامی هروی نیز یادآور شده است (امامی، ۱۳۹۴: سی).

ما مصراع اول رباعیات مورد نظر را اینجا بازمی‌نویسیم:

۱. آنچ از عمرم بر در جانان بوده‌ست
(امامی، ۱۳۹۴: ۲۱۴؛ رضی، ۱۳۹۰: ۷۳)
۲. هم با تو به‌ست اگر همه یک نفس است
(امامی، ۱۳۹۴: ۲۱۵؛ رضی، ۱۳۹۰: ۷۵)
۳. ای آنکه غم ترا به هر دل وطنی است
(امامی، ۱۳۹۴: ۲۱۶؛ رضی، ۱۳۸۲: ۱۷۴)
۴. جان حال دلم دوش پریشان دیده‌ست
(امامی، ۱۳۹۴: ۲۱۶؛ رضی، ۱۳۸۲: ۱۷۳)
۵. گویند که بیماری نازک تن دوست
(امامی، ۱۳۹۴: ۲۱۷؛ رضی، ۱۳۹۰: ۷۶)
۶. چون دیدم را که در غم و درد نهفت
(امامی، ۱۳۹۴: ۲۱۸؛ رضی، ۱۳۹۰: ۷۵)
۷. دل همت خدمت تو در سر دارد
(امامی، ۱۳۹۴: ۲۲۰؛ رضی، ۱۳۸۲: ۱۷۴)

ما پیش از این در بررسی دیوان امامی هروی (د. ۶۸۶ق)، متوجه اختلاط ۱۴ رباعی او با رباعیات سراج‌الدین قمری آملی (د. ۶۲۵ق) شده بودیم. ماجرا از این قرار است که کاتب یکی از دستنویس‌های دیوان قمری آملی (نسخه شماره ۴۸۴۱ کتابخانه مجلس)، برخی از رباعیات امامی را به اسم قمری آملی آورده است. این رباعیات در دستنویس مورخ ۷۱۲ق دیوان قمری، که از نسخه‌های معتبر و کهن دیوان اوست، وجود ندارند؛ از طرف دیگر، در دستنویس مورخ ۶۹۹ق امامی هروی جای دارند. اعتبارسنجی منابع، به ما کمک می‌کند که رباعیات این دو شاعر را تفکیک کنیم (رک. میرافضلی، ۱۳۹۴: ۴۶۵-۴۶۶).

دیوان امامی هروی یک نوبت در سال ۱۳۴۳ش به همت همایون شهیدی تصحیح و چاپ شده و اخیراً نیز تصحیح تازه‌ای از دیوان او به همت سرکار خانم عصمت خوئینی روانه بازار نشر شده است (تهران، ۱۳۹۴). نگارنده در مجموعه جنگ رباعی، بر مبنای دستنویس کهن امامی هروی (نسخه ۱۰۳ چستریتی) که در ۶۹۹ق کتابت شده، و به کمک ۱۲ جنگ و سفینه و تذکره قدیم، تصحیحی از رباعیات امامی به دست داده است (میرافضلی، ۱۳۹۴: ۴۶۳-۴۷۸). در این تصحیح، ۵۶ رباعی امامی هروی جای گرفته است. پس از بررسی چاپ جدید دیوان امامی، متوجه شدم که آن چاپ، ۴۲ رباعی بیش از جنگ رباعی دارد و این امر، موجب شگفتی بنده شد که چنین حجم قابل توجهی از رباعیات امامی را نادیده گرفته بودم. بعد از بررسی دقیق‌تر آن کتاب، متوجه شدم که اغلب رباعیات اضافه، متکی به یک نسخه بیشتر نیست؛ یعنی از ۸ منبع اصلی مصحح محترم در تصحیح دیوان امامی، ۴۰ رباعی منحصراً از مجموعه خطی شماره ۹۸۲۴ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به دیوان امامی هروی راه یافته است. این مجموعه، شامل دواوین امامی، سیف اسفرنگی، اثیر اخسیکتی و جمال اصفهانی است. نسخه فاقد تاریخ است و مصحح، آن را متعلق به سده دهم و یازدهم دانسته است. مهر مالکیتی به تاریخ ۱۲۵۹ق در نسخه وجود دارد (امامی، ۱۳۹۴: بیست‌ون - سی).

باری، با بررسی دقیق‌تر رباعیات اضافه، متوجه آشنا بودن اغلب رباعیات شدم و سرانجام، ردپای ۳۴ فقره از این رباعیات را در دیوان رضی نیشابوری یافتیم. امام رضی‌الدین نیشابوری

۸. یک روز بُند که هجر شبگیر نکرد
(امامی، ۱۳۹۴: ۲۲۰؛ رضی، ۱۳۹۰: ۸۱)
۹. اشک من از آن که بُد فزون خواهد شد
(امامی، ۱۳۹۴: ۲۲۱؛ رضی، ۱۳۹۰: ۸۲)
۱۰. هر نیم‌شبم درد تو بیدار کند
(امامی، ۱۳۹۴: ۲۲۲؛ رضی، ۱۳۸۲: ۱۷۵)
۱۱. خلقی به دعا خلاص من می‌جویند
(امامی، ۱۳۹۴: ۲۲۲؛ رضی، ۱۳۹۰: ۸۲)
۱۲. هرچند که زحمت رقیبی نبود
(امامی، ۱۳۹۴: ۲۲۲؛ رضی، ۱۳۹۰: ۷۷)
۱۳. با روی تو آب همه گلشن برود
(امامی، ۱۳۹۴: ۲۲۳؛ رضی، ۱۳۹۰: ۸۳)
۱۴. گه طره دلبران گره‌بسته شود
(امامی، ۱۳۹۴: ۲۲۳؛ رضی، ۱۳۹۰: ۷۷)
۱۵. گفتی که به وصل گشتی از ما خشنود
(امامی، ۱۳۹۴: ۲۲۴؛ رضی، ۱۳۹۰: ۸۰)
۱۶. گر سنگدل یار جفا کار شود
(امامی، ۱۳۹۴: ۲۲۴؛ رضی، ۱۳۹۰: ۷۶)
۱۷. چون روی مرا خاک لحد پرده شود
(امامی، ۱۳۹۴: ۲۲۴؛ رضی، ۱۳۸۲: ۱۷۵)
۱۸. در هر سخنی که در تو می‌دارد در
(امامی، ۱۳۹۴: ۲۲۵؛ رضی، ۱۳۸۲: ۱۷۶)
۱۹. هر روز ترا یکی بدآموز دگر
(امامی، ۱۳۹۴: ۲۲۵؛ رضی، ۱۳۸۲: ۱۷۷)
۲۰. بی‌خردگی که رفت، از آن کینه‌مگیر
(امامی، ۱۳۹۴: ۲۲۵؛ رضی، ۱۳۹۰: ۸۴)
۲۱. تا با که و با چه اندر آمیزی باز
(امامی، ۱۳۹۴: ۲۲۶؛ رضی، ۱۳۹۰: ۸۴)
۲۲. تا کی ز سر سرکشی و غایت ناز
(امامی، ۱۳۹۴: ۲۲۶؛ رضی، ۱۳۸۲: ۱۷۷)
۲۳. در کار تو ای مرهم هر خستگی‌ام
(امامی، ۱۳۹۴: ۲۲۷؛ رضی، ۱۳۸۲: ۱۹۰)
۲۴. هرجا که روم، غم تو آید پیشم
(امامی، ۱۳۹۴: ۲۲۹؛ رضی، ۱۳۹۰: ۸۸)
۲۵. با هر که دمی به گوشه‌ای بنشینم
(امامی، ۱۳۹۴: ۲۳۰؛ رضی، ۱۳۸۲: ۱۷۸)
۲۶. رفتیم هزار حسرت افزون بُردیم
(امامی، ۱۳۹۴: ۲۳۱؛ رضی، ۱۳۸۲: ۱۷۸)
۲۷. ای کرده فراموش حق یار کهن
(امامی، ۱۳۹۴: ۲۳۲؛ رضی، ۱۳۹۰: ۸۸)
۲۸. باز ای دل مستمند شادی دشمن
(امامی، ۱۳۹۴: ۲۳۳؛ رضی، ۱۳۸۲: ۱۹۰)
۲۹. هرگز بود ای دل وفایشۀ من
(امامی، ۱۳۹۴: ۲۳۳؛ رضی، ۱۳۸۲: ۱۷۹)
۳۰. چون هیچ مرا بار نشد بر در او
(امامی، ۱۳۹۴: ۲۳۳؛ رضی، ۱۳۸۲: ۱۷۹)
۳۱. می‌گویندم هرچه توانند از تو
(امامی، ۱۳۹۴: ۲۳۴؛ رضی، ۱۳۹۰: ۹۲)
۳۲. در خون دلم ترا چه دعوی است بگوی
(امامی، ۱۳۹۴: ۲۳۵؛ رضی، ۱۳۸۲: ۱۷۹)
۳۳. ای دست غمت مرا به زیر آورده
(امامی، ۱۳۹۴: ۲۳۵؛ رضی، ۱۳۹۰: ۹۲)
۳۴. ای از تو به صد زبان مرا رای گله
(امامی، ۱۳۹۴: ۲۳۵؛ رضی، ۱۳۸۲: ۱۹۰)
- رباعیات شماره ۸، ۱۰، ۱۷، ۲۲ و ۲۵ در مجموعه ارزشمند
نزهة المجالس نیز به نام رضی نیشابوری است (شروانی، ۱۳۶۶:
۲۳۶، ۵۶۷، ۵۱۴) و این خود تأکیدی است بر بطلان انتساب این
رباعیات به امامی هروی.
- سه فقره از رباعیات بالا، علاوه بر رضی نیشابوری، به
شاعران دیگر هم منسوب است و در شمار رباعیات سرگردان
محسوب می‌شود: رباعی ۱۸، در دیوان شمس طبسی دیده
می‌شود (طبسی، ۱۳۴۳: ۱۳۰)؛ رباعی ۱۹ در دیوان سید حسن
غزنوی هم هست (غزنوی، ۱۳۶۲: ۳۳۵) و رباعی ۲۰ به انوری
هم منسوب است (میرافضلی، ۱۳۹۴: ۱۸۴).
- یکی از آن ۴۰ رباعی نسخه دانشگاه: دلدار به عشوه
خوش‌زبانی است که نیست (امامی، ۱۳۹۴: ۲۱۷)، در نزهة
المجالس به اسم قطب‌الدین اهری است (شروانی، ۱۳۶۶:
۳۵۶). با توجه به اینکه نزهة المجالس در نیمه قرن هفتم و در
سرزمینی دور از زادگاه و زیستگاه امامی هروی تدوین شده،
احتمال آشنایی جمال خلیل شروانی، گردآورنده آن کتاب، با
شعر امامی هروی بسیار اندک است.
- نکته مهمی که در این سال‌ها دیده‌ام، آن است که با نشر
هر اثر منظوم، علاوه بر احیای یک متن که امری خوشایند و

- _____ (۱۳۹۳). «رباعیات مؤمن یزدی در دیوان
صامت اصفهانی». گزارش میراث، دوره دوم، سال هشتم،
شماره پنجم و ششم (ش ۶۶-۶۷)، آذر-اسفند ۱۳۹۳:
ص ۵۳-۵۵.
- _____ (۱۳۹۴). جنگ رباعی، بازیابی و تصحیح
رباعیات کهن پارسی. تهران: سخن.

بایسته است، در بحث اشعار سرگردان و مشترک و مختلط،
شماری از مشکلات به مشکلات پیشین افزوده می شود و
ذکر این نکات، به منزله نادیده گرفتن زحمات مصححین
محترم این کتابها نیست؛ بلکه کمک به پالایش دواوین
شعرا از اشعار دخیل است.

منابع

- امامی هروی (۱۳۹۴). دیوان امامی هروی. به کوشش
عصمت خوئینی. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- رضی الدین نیشابوری (۱۳۸۲). دیوان رضی الدین نیشابوری.
تصحیح ابوالفضل وزیرزاد. مشهد: انتشارات محقق.
- رضی الدین نیشابوری (۱۳۹۰). «اشعار بازیافته
رضی الدین نیشابوری». تصحیح افشین عاطفی. متون
ایرانی، دفتر یکم، تهران، انتشارات کتابخانه مجلس شورای
اسلامی: ص ۴۴ - ۱۰۰.
- شروانی، جمال خلیل (۱۳۶۶). نزهة المجالس. به تصحیح
محمد امین ریاحی. تهران: زوار.
- طبسی، شمس الدین محمد (۱۳۴۳). دیوان شمس طبسی.
به اهتمام تقی بینش. مشهد: انتشارات زوار.
- عضد (۱۳۸۹). دیوان عضد. تحقیق و تصحیح علیرضا قوجه
زاده. تهران: انتشارات کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- عوفی، محمد (۱۳۳۵). لباب الالباب. به کوشش سعید
نفیسی. تهران: کتابفروشی ابن سینا و کتابخانه علمی.
- غزنوی، سید حسن (۱۳۶۲). دیوان سید حسن غزنوی. به
تصحیح مدرس رضوی. تهران: انتشارات اساطیر.
- فخری هروی (۱۳۶۶). دیوان فخری هروی. به کوشش
احمد کرمی. تهران: تالار کتاب.
- کاشانی، تقی الدین. خلاصة الاشعار و زبدة الافکار.
دستنویس شماره ۸۴ کتابخانه چشمه رحمت هند،
به خط مؤلف.
- میرافضلی، سید علی (۱۳۷۴). «دورست‌ره تا آفتاب: نقدی
در باب تصحیح دیوان رکن الدین قمی». نشر دانش، سال
۱۵، ش ۴، خرداد و تیر ۱۳۷۴: ص ۳۴-۳۹.

گزارش میراث